

HORVÁTH LAJOS

Kosztolányi mint Shakespeare-fordító III.

**A századfordulós Erzsébet-kultusz mint az első magyar *Téli rege*-
újrafordítás hatástörténeti háttére – Shakespeare Szabadkán,
avagy szobor a vásznon (Shakespeare után szabadon)**

*„műveinek tárgyalása szigorú értelemben vett történeti kérdések megválaszolását is
igényelné” (SZEGEDY-MASZÁK 2010: 11)*

Ugyan a második világháború éveit Kosztolányi már nem élte meg, Shakespeare-fordításai népszerű olvasmányok maradtak filmen és könyvben egyaránt. A budapesti díszbematot követően két éven át vetítették a Max Reinhardt rendezte *Szentivánéji álom* hangosfilmet Kosztolányi magyar szövegével (1935 novemberétől 1937 decemberéig), a Cukor György által rendezett *Romeo és Julia* című filmet pedig mintegy két éven át játszották a magyar mozgóképszínházak (az 1937 januári bemutatót követően egészen 1938 novemberéig). Noha a világsiker mindkét egész estés Shakespeare-játékfilm esetében elmaradt, mindkét alkotás megmagyarázhatatlan kasszasikernek örvendett a magyar mozikban (nagy valószínűséggel Kosztolányi magyar szövegének és a nagyszámú ingyenjegyes nézőközönségnek köszönhetően). Az országos vetítések fontosabb helyszínei Miskolc, Zalaegerszeg, Békéscsaba és Szeged voltak, a határon túli helyszínek között pedig Kolozsvár, Brassó és Nagyvárad (az első budapesti és az utolsó pápai vetítések között) (Vö. NS 1936: 8; ill. NS 1935: 10).

A hosszú időn át kitüntetett hallgatásba burkolt századfordulós Erzsébet-kultusz színpadias megjelenítése legfőképpen a *Téli rege* esetében válhatott igazán látványossá: elsősorban az eleve drámaírónak készülő

Kosztolányi által (Vö. SZILÁGYI 2017: 169). A későbbiek során már, mint megbízott Shakespeare-fordító, hasonlóképpen ráirányíthatta kortársak figyelmét a modern magyar színjátékfordítók költői önkifejezőmódjára (alapvetően a nyelvművelés és az anyanyelvápolás révén) (Vö. KOSZTOLÁNYI 1933: 308–319; ill. RÉDEY 1933: 726).

A „Téli rege” csodás szépségei meg-meg érzékültek időnként a színpadon. Régebben a nemzeti színházban is műsoron volt. Valóban indokolatlan, hogy lekerült onnét. Egyáltalában alkalmas olyan színpadra ahol kiválóbb tragikus nincs Shakespeare nagyobb remekeinek ábrázolására és egyelőre könnyebb darabjára van utalva a színház. A „Téli rege” rakva van nem nehéz és hálás szerepekkel. Változatos cselekménye, gazdag szceneriája, látványossága folytán könnyű feladatot nyújt igazgatóinknak, hogy a mai léha korszakban az igazi műélvezetnek is egy estét juttassanak. (RAKODCZAY 1898: 7)

Ugyanakkor az egykori szabadkai színházigazgató aligha sejtette a fenti tanulmányrészlete közlésekor, hogy a négy hónappal későbbi Monarchia-ellenes merénylet, ami végül a királyné halálát okozta, összeegyeztethetővé teremt a századfordulós dinasztikus népművelés eszköztárát a magyar Shakespeare-kultusz színpadi szoborleplezése és a magyar Erzsébet-kultusz színpadias szoboravatásai kapcsán a *Téli rege* esetében. A századfordulós magyar Erzsébet-kultusz dinasztikus emlékezetpolitikája mindemellett átmenetet jelentett a magyar szabadságharcot leverő kezdeti uralkodói zsarnokság és a kiegyezést követő hatalomgyakorlás békés fejlődést eredményező enyhülési időszakában.

Utóbbi gazdasági jelentőségű karhatalmi irányváltás olyan nagyszabású látszatberuházásokban is megnyilvánult, mint az ezeréves államalapítási ünnepléssorozat alkalmából átadott Ferenc József híd az osztrák császár és magyar király névnapján (1896. október 4.). A mai Szabadság híd névadó felszentelését ugyanakkor olyannyira sem örökölte meg az akkori kortárs magyar irodalom, mint a húsz évvel korábban átadott második fővárosi kétsuklós ívhidat Arany János *Híd-avatás – Városi ballada* – című költeménye az 1876. április 30-án átadott Margit híd esetében (Vö.

VU 1876a: 284; ill. VU 1876b: 293, 295). A *walesi bárdok* legendás irodalomtörténeti hódító elnyomóját azonban mégis mintha hiába ünnepelte volna a korabeli sajtó (Vö. VU 1896a: 669, 672–673; ill. VU 1896b: 677–680). A századfordulót követően, illetőleg a példának okáért, a tizenöt és fél éves ifjabb Brenner József kamaszkori naplójának aradi vértanúkat megörökítő bélyeggyűjteményében a szabadkai középiskolás tanuló igen határozottnak tűnő véleménye olvasható „Itn van a hóhér is:” kézirásos megjegyzésként „I. Ferenc József Magyarország apostoli királya” lapra ragasztott bélyegképe előtt, amit „Erzsébet Magyarország apostoli királynéja” úgyszintén beragasztott bélyegképe követ „és a hóhérhoz méltatlan feleség” bejegyzés mellett (Ifj. BRENNER 1902 – DÉR 2006: 181). Kosztolányi unokatestvérének uralkodóval szembeni ellenállását ifjúkori levelezésük úgyszintén alátámasztja: „A politikai mozgalmakban, mint <hallom> [;mondják:] döntő szerepet visesz; elvárom, hogy megbuktatod Khuent s a királyt; sok szerencsét!” (Ifj. BRENNER 1903 – KOSZTOLÁNYI 1903 – BUDA 2013: 66). Ifjabb Brenner József 1903. szeptember 27. körül keltezett levele ugyanakkor egyértelműen az 1903. október 10-én átadott Erzsébet híd felavatása előtt íródott [2a–2b.]: látszólag mintha feledésbe merült volna a néhai királyné emlékének kultikus felelevenítése az 1898. szeptember 10-i merényletet követő elhunytáé, legalábbis a századforduló utáni szabadkai naplóbejegyzések alapján (Vö. Ifj. BRENNER 1901 – DÉR 2006: 135; ill. Ifj. BRENNER 1902 – DÉR 2006: 181). Kosztolányi maga is felhívta a figyelmet monarchiabeli nyelvművelő eszköztárára Shakespeare egyik utolsó művével, leginkább Babits közbemjárásának köszönhetően: „Vitás, hogy ez-e vagy a Vihar-e legutolsó darabja.”; „A shakespearei művek keletkezési ideje sok fejtörést okoz a tudósoknak. A »Téli rege« megírásának ideje a legvitásabb pontok egyike a Shakespeare-irodalomban” (KOSZTOLÁNYI 1941: 201; RAKODCZAY 1898: 6). Ugyanakkor „Rába György műfordítás-kritikai öröksége többek között magában foglalja a »hűtlen fordító Kosztolányi« és a »hűséges fordító Babits« egymással szembenálló irodalomtörténeti képét, s talán nem túlzás azt állítanunk, hogy e dichotómia kissé leegyszerűsítő volt, s a későbbi fordításkritikai irodalom számára is bizonyos sztereotípiákhoz vezetett” (KÁNTÁS 2017: 77. Vö. DÁVIDHÁZI 1990: 246–252). Meg-

jegyzendő azonban, miszerint „Kosztolányi alkot, amikor fordít”, mindez pedig döntő jelentőségű a két világháború közötti új magyar Shakespeare-fordítások szempontjából (SZEGEDY-MASZÁK 2010: 26).

Az előadások dátuma mégis megtévesztő Kosztolányi műfordítói tevékenységét illetően. A *Téli rege* sűgőpéldánya próbakész volt már 1925 nyarán, könyvkiadása pedig már *Romeo és Julia*-fordításával egyidejűleg jelent meg 1930 novemberében [4a–4b.]. Mindemellett pedig a *Lear király* sűdőpéldánya is elkészülhetett 1935 elejére (az utolsó fordításrészlet a *Prágai Magyar Hírlap* egyik évnýtő számában jelent meg, 1934 januárjában, sőt maga a sűdőpéldány az egyik meg nem jelent fordításrészlet kefeleenyomatát is tartalmazza, amit végül nem közölt a *Pesti Hírlap* 1932 vagy 1933 decemberében). Mindemellett viszont hiába értelmezendő Kosztolányi mindhárom teljes Shakespeare-drámafordítása önálló alkotásként. A *Téli rege* 1933 őszi fővárosi díszelőadása a Nemzeti Színház propagandabemutatójának számított (Erzsébet halálának 35. évfordulója alkalmából), ahogy a *Romeo és Julia* szintén propagandacélú felhasználása jelentős mértékben hozzájárult a határon túli világsikerhez (a magyar himnusz keletkezésének évfordulójára tervezett zártajtós kolozsvári díszbemutatótól kezdve a magyar kormányzó egykori budapesti bevonulásának évfordulójáig, 1935. január 22-től egészen 1940. november 16-ig, miután már a visszacsatolt magyarlakta területek filmszínházaiban is vetítették az *Erzsébet királyné* című magyar propagandafilemet, 1940 szeptemberétől kezdve).

A századfordulós magyar Erzsébet-kultusz és a modern magyar Shakespeare-fordítások két világháború közötti összekapcsolódása ugyanakkor visszavezethető Kosztolányi kamaszkoráig, amikor népművelési céllal egybemosódtak a békebeli szoborleleplezések a századfordulós színházlátogatási szokásokkal. Erre utal egyik Lehotai álnéven írt színi kritikája is 1908 augusztusából, közvetlenül a Szász Károly fordította *Téli rege* lekerülése után a Nemzeti Színház akkori műsoráról [3a–3c.], illetve a néhai királyné halálának tizedik évfordulóját megelőzően (fordításkritikát viszont már a szabadkai főgimnáziumban is írt, amit a *Rügyfakadás* című verse és a „*Vigasz a könnyekben*” cz. műfordítás bírálata fordításeleméleti kérdéseket érintő elemzése egyaránt alátámaszthat) (LEHOTAI 1908: 519–520. Vö. ARANY 2017: 51).

Kosztolányi és Shakespeare Szabadkán

Habár közkeletű vélekedés Kosztolányival kapcsolatban, hogy „először verset írt, majd újságírói szerepet vállalt, s csak valamivel később kezdett prózai elbeszéléseket közölni” (SZEGEDY-MASZÁK 2010: 18), Kosztolányi csupán 1916-ban nyilatkozott úgy, miszerint „[v]erset előbb írtam, mint prózát” (SZEGEDY-MASZÁK 2010: 19). A műfordítást ugyanakkor alkotásnak látta, nem másolásnak: számára az idegen nyelv alapvetően az egyéniség „takaró álarca” volt (SZEGEDY-MASZÁK 2010: 478). Szabadkai gimnazistaként azonban prológust és verses jelenetet írt a Reviczky-mellszobor elkészítése érdekében „zártan is nyilvános családi ünnepély” alkalmából (BORI 1986: 10). Ugyanakkor „[a] fiatalember nemcsak az általa rendezett gála alkalmával bizonyította, hogy érdeklődik a színpad iránt”, az alábbi naplóbejegyzés szerint kamaszként eljátszott a gondolattal, hogy nemzeti eposzt írjon az egyik általa készített előszóhoz (ARANY 2017: 52).

[1900] Dec. 13. Azt is forgattam eszemben, hogy tán jó volna egy VI. énekes époszt írni, a régi magyarok ázsiai életéből. Árpáddal végződnek. Az előszó már kész: *Álmodtam, álmodtam, / Távol Ázsiáról, / Messze Ázsiáról. / Ragyogó napfényben / Dicsőségben fürdő / Magyarok honáról! ... stb.* (KOSZTOLÁNYI 1900 – KOSZTOLÁNYI 1938: 67)

Az 1902-es gimnáziumi szoborállítást céljára szervezett gyűjtésről a *Bácskai Hírlap* is megemlékezett (BH 1902: 5. Vö. ARANY 2017: 486). A VII-VIII. osztályos tanulók tanrend szerinti kötelező és ajánlott olvasmányai között eleve ekkor foglalkozott Kosztolányi a *Szabadkai Községi Főgymnasium Ifjúsági Könyvtárának Jegyzékében* is közzétett *Csokonai Szobor-emlékével*: „VII. osztály. I. Magyar irodalmi olvasmányok. Szemelvények.] 3. Csokonai Mihály költeményeiből. (...) Az olvasott írók életének és műveinek ismertetése a korviszonyok keretében” (KOSZTOLÁNYI 1901: 122. Vö. SZÁSZ 1871: 522; ill. VU 1871: 521). Mindez a századfordulós Erzsébet-mellszobrok és a Monarchiabeli Erzsébet-kultusz szabadkai térhódítása miatt szolgálhatott meghatározó támpontként a tizenhat és fél éves

kamasz számára. A főgimnázium könyvtárnoka és a tanári könyvtár őre Toncs Gusztáv, az ifjúsági könyvtár V–VIII. osztályos könyvállományának Révfy Zoltán a tanári felügyelője ([TONCS – RÉVFY] 1900: 24; MKOF 1900: 307; KOSZTOLÁNYI 1901: 98, 177).

A főgimnázium tanári könyvtárát az 1900/1901-es tanévben gyarapították „vétél útján” Hampel József *Az antik szobrászat* könyvével (Franklin, 1900) (KOSZTOLÁNYI 1901: 175). A szabadkai sajtó ugyanakkor rendszeresen beszámolt a különféle szoborleleplezésekről már Kosztolányi Dezső [KD] és ifjabb Brenner József [BJ] kisgyerekkorában is (SZV 1893/AJ: 4; ill. SZV 1893/H1: 5; ill. SZV 1893/H2: 1; ill. SZV 1893/FJ: 4; ill. SZV 1893/ZM: 4; ill. SZV 1893/BG: 4), aminek feltehetőleg volt némi visszhangja az elemi iskolás irodalom és rajz, illetve történelem tanórák keretén belül.

A századfordulás szabadkai szoborleleplezésektől függetlenül, Kosztolányi mint kezdő műfordító ugyanakkor már tizenöt és fél évesen „az Arany János által képviselt irányt követte” 1901 novemberében, miszerint „Arany – ki nálunk a műfordítás terén is korszakalkotó, ki is fejtette: »a fordító bizonyos körülmények közt eldobhatja az eredeti mértéket, ha a külső szellemét kifejtheti oly idomban, mely nemzeti nyelvén amazzal analog s mint nemzeti idom jobban behízelgi magát«” (ARANY 2017: 51, 485). 1900 októberében írt irodalmdolgozatában pedig már Shakespeare *Julius Caesar* színjátékát elemezte Vörösmarty fordításában, amit az alábbi naplóbejegyzések is alátámasztanak ([TONCS – RÉVFY] 1900: 42; ARANY 2017: 482).

[KD] [1900] *Október 25.* Kikaptuk a magyardolgozatainkat. Dícséretes az enyém. (KOSZTOLÁNYI 1900 – KOSZTOLÁNYI 1938: 49)

[BJ] *1900. nov. 6. Kedd* Magyar dolgozatom valószínűleg jeles.

[BJ] *1900. nov. 7. Szerda* A magyar dolgozatom csakugyan jeles volt. (Ifj. BRENNER 1900 – DÉR 2006: 55)

[KD] [1900] *November 16.* Este színházba voltam „Brankovits” című történelmi drámában, hej de döcög ez, de rosszul esik látni, Shakespeare drámái után! (KOSZTOLÁNYI 1900 – KOSZTOLÁNYI 1938: 67)

[BJ] *1900 november 17 én Pénteken* Ma este adott apuska pénzt hogy színházba menjék adták Brankovics György öt. Nekem nagyon tetszett bár a darab nem valami kitűnő ez alkalommal azonban az előadás volt kitűnő. (lfj. BRENNER 1900 – DÉR 2006: 56–57)

[KD] [1900] *Nov. 21.* Brenner Józsiéknál voltam, egészséges már, jól elbeszélgettünk. Ma egész nap Petőfit olvastam, Isten! lesz-e ilyen költő még? Látszik, hogy szereted magyar néped, mert neki adtam a világ legnagyobb büszkeségét.

[KD] [1900] *Nov. 22.* Két órakor jöttek haza szüleim. Már akkor fenn voltam, szorgalmasan tisztázok, tanulmányozom Petőfit. (KOSZTOLÁNYI 1900 – KOSZTOLÁNYI 1938: 58–59)

[KD] [1900] *Nov. 26.* Brenner Józskának megcsináltam a magyar dolgozatot, s náluk később fel is diktáltam neki. (KOSZTOLÁNYI 1900 – KOSZTOLÁNYI 1938: 61)

[KD] [1900] *Dec. 5.* Sakkozni tanultam Józskától. A magyar dolgozatot kikaptuk: «Dicséretes». (KOSZTOLÁNYI 1900 – KOSZTOLÁNYI 1938: 65)

[KD] [1900] *Dec. 14.* Referáltam magyarból. Azt mondják, nagyon szépen, érdekesen feleltem: Brutus s Cassius antagonizmusáról szóltam. (KOSZTOLÁNYI 1900 – KOSZTOLÁNYI 1938: 67)

Kosztolányi Dezső római katolikus tanuló ekkor hatodik osztályos (KOSZTOLÁNYI 1901: 152). Előző tanévben foglalkoztak az akkori VI. osztályosok a tanrend szerinti *Julius Caesar* szövegértelmezésével, ifjabb Brenner József negyedik osztályos tanuló pedig „könyv nélkül” tanulhatta meg latinórára Coriolanus történetét és Rómának a gallok által történt elfoglalását, unokatestvérének köszönhetően (HAVERDA 1900: 62). Az „éretlen” Kosztolányi a századforduló utolsó őszére nemcsak Vörösmarty Shakespeare-fordításából készült fel a görög-pótló magyar irodalom tanóra keretén belül megírt és dicséretes érdemjegyre értékelt dolgo-

zatra, de még Petőfi Shakespeare-fordítását is átismételte olyannyira, hogy unokatestvérét úgyszintén felkészítette a magyarórai dicséretes feleletre, könyv nélkül. Mindemellett Kosztolányi Dezső és ifjabb Brenner József gyermek- és kamaszéveiben folyamatosak voltak a Nemzeti Színház Shakespeare vendégjátékai Szabadkán (akár az ifjabb Brenner József tizenhatodik születésnapján játszott *Hamlet*-előadás) (Ifj. BRENNER 1903 – DÉR 2007: 11–12).

1893 és 1903 között: színre került többek között a *Julius Caesar* és a *Lear király* Vörösmarty fordításában, a *Hamlet* és a *Szentivánéji álom* Arany fordításában, a *Coriolanus* Petőfi fordításában, továbbá a *Rómeó és Júlia* és a *Téli rege* Szász Károly fordításában (GEROLD 1990: 222–237). Noha kezdetben látszólag nem örültek a szabadkaiak a népművelő Shakespeare-daraboknak, annyi azért kiderül a korabeli sajtóhírekből, hogy Shakespeare-műveit Szabadkán eleinte komolytalannak gondolták, ami csupán „gyerekes erőlködés” volt a helyiek szemében, Rakodczay Pál színigazgató első és egyetlen szabadkai színházi évadját illetően. A *Szabadka és Vidéke* az alábbiak szerint búcsúzott a Shakespeare-be-mutatóktól:

elfelejtjük Leárt, Macbethet, Velencei kalmárt, Julius Caesárt és mind azt a sok gyerekes erőlködést, operette hiányosságot és egyéb művészi fogyatkozást s azt mondjuk: «vizontlátásig» direktor úr, jöjjön jövőre is, játsszék a mit akar és tud, csináljon a mit tetszik, nekünk az mind egy, mi azért még is elmegyünk a színházba, nos hiába nekünk ilyen magyar természetünk van, mindent teszünk ha muszáj. (SZV 1894: 4)

Ugyanakkor „Schakespeare” egy-egy jutalomjátéka még pár évvel később sem minősült éppen kecsegtetőnek a szabadkai színészek számára, Halmay Imre igazgatói munkássága alatt. Előbb a „Makranczos hölgy” első fordítása mint „Az ördögűző huszártiszt” előadásán maradt üres a színházi nézőtér, utóbb pedig teljes kudarcba fulladt a népszínházi előadás: a korabeli sajtóbeszámoló alapján a színészek még a szerepüket sem tudták, nemhogy a szöveget („A művelt színházlátogatót természetesen a Sekszpir Téli regé-je érdekelte legjobban. Kár, hogy a siker nem

felelt meg a várakozásnak.” „[Leontes] hátat fordít a közönségnek és úgy mormolja el, amit a sugó kiabál”) (SZ 1895a: 3; SZ 1895b: 3).

A gimnazista Kosztolányit többek között Byron és Shakespeare iránti századfordulós érdeklődés és az „idegen nyelvű irodalmakban való egyre alaposabb elmélyülés nyitotta tette a műfordítás elméleti és gyakorlati kérdéseinek tanulmányozására is” (ARANY 2017: 482). Mindezek fényében megkockáztatható, hogy műfordítással előbb foglalkozott, mint versírással („Byrontól olvasom Don Juant! Oh, mi gyönyörű! Mily nagy lélek volt ő! Lenau Don Juanját lám jó volna lefordítani! Megpróbálom.”) (KOSZTOLÁNYI 1900 – KOSZTOLÁNYI 1938: 67).

[1900] Okt. 27. Olvasom Kárpáthy Zoltánt Jókaitól. S fordítom Haideschenke című költeményét Lenaunak.

[1900] Nov. 2. Voltam Brenneréknél, hol míveltük magunkat az irodalomban. Fordítottunk Heinétől, Saphirtól. (...) Heine egyik dalát műfordításra ki is tűztük holnapra. Itt la: *Hölgyeim! Nem értitek ti, / hogy a költő mit szeret – / engem ételekkel tömni, / s nagy költői lelkemet! / Igaz, a bor felvidítá / Minden köszvényes tagom / S a nyúl is párját ritkítá, / Minden jó volt – mondhatom. / S én a költészetről hittem / társalogni véletem, / s torkig ettem magam itten. / Igazán szép. Köszönet.*

[1900] Nov. 8. Fordítottam Lenautól több költeményt, azonkívül olvastam Eötvöstől a Falu jegyzőjét.

[1900] Nov. 30. Reggel már megvolt az *Éjjel* c. költeményem. (KOSZTOLÁNYI 1900 – KOSZTOLÁNYI 1938: 51, 54; ill. KOSZTOLÁNYI 1900 – KOSZTOLÁNYI 1938: 61)

A századfordulós szabadkai tanulóévek alatt ráadásul alaposan is megismerkedhetett Byron és Shakespeare műveivel a tanórák keretein belül (ARANY 2017: 44–45. Vö. A gimnazista KD korabeli magyar anyanyelvápolásához és az érettségi tárgyait képező német, latin és görög idegen nyelvekhez fűződő személyes viszonyulását. ARANY 2017: 53–56). Az

ötödik osztályos Kosztolányi Dezső olvasmányai az Ifjúsági Könyvtár *Jegyzéke* alapján az alábbiak voltak (a teljesség igénye nélkül).

William Shakspere – Petőfi, Criolanus 169 / Shakespeare – Arany János, Hamlet dán királyfi 576 / Shakspere – Szász Károly, Machbet 684 / – Arany János, A szentivánéji álom 575; Bodestein Frigyes, Shakespeare élete és művei 35–36, 557; [VII–VIII. osztály] Dr. Lázár Gyula, Erzsébet angol királynő és kora 557; Macaulay – Zichy A. Anglia története II. Jakab trónralépte óta 26–31; Molnár György, Lear király (Tanulmány) 150; Névy László, A komédia elmélete 557 / A drámai középfaajok elm. 528 / A tragédia elmélete 526; Dr. Radó Antal Idegen költők albuma 966; Shakspere Vilmos – Vörösmarty Mihály, Julius Caesar 679 / – Petőfi Sándor, Coriolanus 680 / Többen, Színművei 394 – 401; Szász Károly, Kisebb műfordításai 856–858. ([TONCS – RÉVFI] 1900: 3, 13, 36–43)

Ugyanakkor ifjabb Brenner József megemlíti, hogy unokatestvére neki csak néhány műfordítást adott, noha „Dide” harmadik vagy negyedik osztályos elemi iskolás tanulóként már verset írt, amin utólag a tizenöt és fél éves kamasz Kosztolányi már csak nevetett inkább, legalábbis az alig tizennégy éves naplóról és műértő rokona jelenlétében.

1900 november 19én Hétfőn (...) Sokáig elbeszélgettünk így nevette első költeményét melyet. Harmadik normalista korában csinált. Czime: A velencei éj. Igen sokat ír. Most egy nagy regénynek gondolatmenetét mondta meg. Különben énekeim csak néhány műfordítást adott, de mind igen jók pl. Holty – sirjánál. Lenautol Első sora. / Hölh de|in frend |der früch|ling isz| gekom|men / Hölthy ked|vesen a ta|vasz meg|jött már / Egy költeményének első sorát tudom kívülről. Ergó álljon itt. / Álmodtam, álmodtam, / Messze Azsiáról / távol Azsiáról / Ragyogó napfényben / Dicsőségben fördő / Magyarok honáról (Ifj. BRENNER 1900 – DÉR 2006: 57–58)

1900 december 19 Szerda (...) Kaptam Didétől néhány verset megbírálni u. m. Éjjel Az alföldről. Gondolat. Az árva panasza. Az élet. (pa-

rabola.) Az első az Éjjel gyönyörű szép. (...) Ő nem akarja senkinek se mutatni verseit. Már IV elemiben irt egy verset „Egy éj velenczében” II. gymn korában egy szindarabot „Párbaj az Istennel IV osztályos korában egy elbeszélő költeményt jámbusokban páros rimben czime „az arany”. (...) Egy kisebb költeményt irt. Így kezdődik / Álmodtam, álmodtam / Messze Ázsiáról / Távol Ázsiáról / Ragyogo napfényben / Dicsőségben fürdő / Magyarok honárol. (czime („álom”) Ajánlottam hogy valami ösrégi magyar hazánkrol szóló hőskölteménynek előhangjához használja fel. (Ifj. BRENNER 1900 – DÉR 2006: 71–72)

Versírás és műfordítás később is elválaszthatatlannak tűnt Kosztolányi költészetében „költői méltatói” számára: „éles szemmel mutattak rá a rendkívül szoros összefüggésre »saját« versei és fordításai között. »Másokban kell keresni önmagunkat« – hangsúlyozta [Kosztolányi] 1909-ben” (SZEGEDY-MASZÁK 2010: 26). A gimnazista Kosztolányi azonban nem csupán „németül tudott a legkorábban s talán legjobban”: hasonlóan a Monarchia-szerte tisztelt Erzsébet királynéhoz, előbb Byron-fordításaival, később pedig Shakespeare-fordításaival egyaránt adózhatott egykori kamaszkora szépirodalmi ismereteinek, Heine-fordításai mellett (SZEGEDY-MASZÁK 2010: 482). Nem véletlenül emlékeztek meg Heine és Byron műveiről Szabadkán, a századfordulós főgimnáziumi Önképzőkör harmadik díszülésén, amely:

ő felsége koronázási évfordulójának emlékére tartatott, a mely egyszersmind az Önképzőkör évváró ülése is volt. Műsora a következő volt: (...) 4. Részletek felolvasása a jutalmazott pályamunkákból. (...) eredeti költemények és műfordítások «Heine dalaiból.» (...) Sikerült szabadelőadást tartott Byron életéről és műveiről Salamon Győző VIII. o. t (...) A kör egyéb pályakérdéseinek nyertesei: Szeifert Ernő a kinek a következő három műve kapott könyvjutalmakat (...) «Dalok Heinéből.» (Arany-Zichy album, Reviczky Gyula összes költeményei.) (KOSZTOLÁNYI 1901: 188–190)

A gimnazista Kosztolányi könyvjutalom helyett később már sikerdíjban is részesülhetett a soron következő tanévben, miután görögpótló ma-

gyar irodalmi műfordítással és unokatestvére korrepetálásával egyaránt foglalkozott.

[V. Irodalmi jutalmak.] A második 30 koronás jutalomra az 1. számú »Hitel, Világ, Stádium« stb. jellegű pályamunka találtatott érdemesnek a szaktanárok véleményes jelentése alapján a vall. és közokt. bizottság határozatából, a melynek szerzője Kosztolányi Dezső VI. oszt. tanuló. (KOSZTOLÁNYI 1901: 203)

A szabadkai Shakespeare- és Erzsébet-kultusz hagyományőrző ápolása ugyanakkor egyáltalán nem számított kirívó esetnek a Monarchián belüli Főgimnáziumban, ahogy alapvetően a kamaszos lelkesedésről árulkodó szoborállítási kezdeményezés sem a gimnazista Kosztolányi részéről. Mindemellett Szabadka szabad királyi városának egykori német elnevezése úgyszintén a magyarság egyik korábbi fenséges védelmezőjére utal Mária Terézia esetében, mint ahogy a Maria-Theresiapolis név is felváltotta 1779-ben az egykori mezőváros 1740-es Sent-Maria elnevezését. Mivel Erzsébet királyné a későbbiek során több szobortervben is megjelent mint *Patrona Hungariae*, hasonlóan Mária Terézia kultikus jelentőségéhez, így érthető, ha a századfordulós Erzsébet-kultusz több mint meghatározó volt még Kosztolányiék számára is a Főgimnáziumban (SOMFAY 2012: 74). Utóbbira a gimnazista Kosztolányi egyik gyerekkori naplóbejegyzése utal, miszerint a néhai Erzsébet királyné 1900. november 19-i névnapján Kosztolányi Árpád mondott „igen szép beszédet”, immár a gimnázium igazgatójaként, amit kamasz fia is lejegyzett magának emlékezetül (gyorsírással) (KOSZTOLÁNYI 1900 – KOSZTOLÁNYI 1938: 58. Vö. KOSZTOLÁNYI 1900 – RÉZ 1996: 774, 1062).

Szobor a vásznon (Shakespeare után szabadon)

Telcs életművének hazai pályamunkái lényegében a nemzeti önazonosságot kifejező századfordulós magyar Erzsébet-kultusszal járó távolságtartás részeseivé lettek. Műveit kitüntetett figyelemmel kísérték a pillanatnyi várakozások viszonylagosságának megfelelő szakpolitikai

tényezők szerint, gyakorlatilag Kosztolányi Dezső Shakespeare-fordításával együtt, a későbbi *Erzsébet királyné* filmhez hasonlóan (Karády Katalin címszereplői alakításával). Mindebben ugyanúgy szerepet játszott a századfordulót követő keresztény nemzetállam-építés tabuja, ahogy a két világháború közötti kultúrpolitika által kisajátított szimbolikus terek is a szoborleleplezésekre és emlékműátadásokra vonatkozóan, hasonlóan a második világháborús színházi előadásokhoz és a filmvetítésekhez a magyarlakta területeken belül. A ferencvárosi Örökimádás temploma Erzsébet-szobra és a hívőknek adományozható kegytárgyértékű Erzsébet-szobrocskája hasonló áhítatgyakorlásra ösztönözhetette a vallásos résztvevőket, akárcsak a mérföldkövekként szolgáló Erzsébet mellszobrok nyomvonalára a budakeszi Mária-zarándoklaton át a jánoshegyi Erzsébet-kilátóig [1a–1d.], Kosztolányiék később vásárolt Tábor utcai lakásától mintegy kétórás sétatávra.

A századfordulót követő Erzsébet-pályázatokkal és a második világháborús Erzsébet-filmmel ellentétben viszont a Nemzeti Színház két világháború közötti *Téli rege*-bemutatója alig váltott ki valamilyen sajtóvisszhangot [4c.], noha a rendező, Ódry Árpád maga játszotta a shakespeare-i oroszlánszívű király, Leontes szerepét, aki „megkapóan újat és mást adott Leontes esztelen féltékenységének rajzában” (RÉDEY 1933: 726). Ódry játékában elvileg érezhető volt a „kicsinyes, zsarnoki hiúságnak kiszolgáltató, pillanatnyi gyávaságokon érhető ember vergődése”, a színész-rendező színjátékszerűen színlelt udvartartásától is elszigetelődött uralkodói alakítását illetően (Uo.).

A román megszállás után megvalósított budapesti bevonulásához hasonlóan, Horthy 1919. november 16. napján előbb a Ferenc József hídon át menetelt Pestre a Kiskörúton végig, egyenesen az Országházhoz, végül pedig a Lánchídon át kísérték tovább a kormányzót a Nemzeti Hadsereg egységei a Budai Várba (az új honfoglalás egyik kitérőjét képező operaházi ünnepélyes díszrendezvényt követően): több egyéb szimbolikus térfoglalással is jelezve a mindenkori hatalomátvételt a két évvel később véglegesített negyedik magyar trónfosztást megelőzően, a fővárosban összegyűlt tömegek számára. A millenniumi ünnepségsozort keretében és az egykori uralkodó névnapján átadott Ferenc József

híd, továbbá az 1899 novemberétől a fővárosi hídépítést kezdeményező Széchenyi István családnevét viselő lánchíd között álló, addigra már több mint kultikus Erzsébet híd lényegében érintetlen maradt a két ikonikus híd tengelyében, egészen 1932 őszéig. Mindezt alátámasztják a néhai magyar királyné Eskü téri szoborleleplezéséről készült fényképek is [5a–5m.], a Nemzeti Színház következő évadára ütemezett, illetve Erzsébet halálának harmincötödik évfordulója alkalmából készült *Téli rege* bemutatóját megelőzően.

A századfordulós magyar Erzsébet-kultusz propagandaeszközként való felhasználása lényegében végigkísérte a huszadik század első felét: vezérkultuszok pedig főleg az első világháború után jelentek meg számos európai államban, amire még a politikai hatalom megszerzése előtt is sor kerülhetett (TURBUCZ 2015b: 235).

A vezérkultusz-építés gerincét a vezérhez kötődő évfordulók vagy rendszeresen ismétlődő, egyéb ritualizált alkalmak jelentik, amikor visszatérő keretek között van lehetőség a vezérkép ápolására és erősítésére. E rítusokban való részvétel egyaránt lehet közvetlen (személyes) és közvetett (közvetített). A társadalom minden egyes tagja ugyanis nem jelenhet meg egy ünnepi rendezvényen, a médián keresztül azonban lehetővé válik az egyéneket közösséggé integráló ceremoniális tevékenységben történő részvétel. Ez az élmény ugyan közvetített és utólagos, de mégis megkerülhetetlen és hatékony eszköze a kultikus tisztelet erősítésének. (TURBUCZ 2015b: 237)

Ennek okán viszont elkerülhetetlennek tűnt az Erzsébet-kultusz kiszajátítása is a mindenkori magyar kormányzó fokozatosan kiépülő vezérkultusza szempontjából, ami különböző színtereken valósult meg, beleértve a rendszerhez hű társadalmi egyesületeket, illetve a tudományos és kulturális szféra fennálló rendszert támogató reprezentánsait és az ifjúsági szervezeteket is (TURBUCZ 2015a: 258). A kultuszépítésben a sajtónak volt meghatározó szerepe, a korszak végén azonban már jól kiegészítette egymást a sajtó, a rádió és a filmhíradó egyaránt, hiszen „a hatalom birtokosai csak korlátozottan ismerték fel az új tömegkommunikációs

eszközök, különösen is a filmhíradók jelentőségét” (TURBUCZ 2014a: 105). A századfordulós magyar Erzsébet-kultusz kultúrpolitikai jelentőségét ugyanakkor Turbucz is alátámasztja, az alábbiak szerint.

Bizonyos szempontból Ferenc József kultusza is megfeleltethető a modern típusú vezérkultuszok jellemzőinek, de a hatalmának forrása még Isten és nem a nemzet volt, tehát Isten kegyelméből volt uralkodó, ami világos választóvonalat jelent. Ide sorolható természetesen Erzsébet királyné kultusza is, de az államfő, Ferenc József kultusza sokkal inkább összevethető Horthy Miklóssal. A pozíció és a nemi különbségeken túl azért is, mert kultuszaik elsősorban az életükben voltak meghatározók. Ferenc József hivatalos kultuszán kívül egyéb 1918 előtti kultikus hagyományréteg is kimutatható Horthy vezérkultuszában. (TURBUCZ 2014b: 301)

Az Erzsébet-kultuszhoz fűződő emlékezetszobrászatot végül a Nemzeti Színház új betanulásban színre vitt *Téli rege* évadnyitó első bérletes díszelőadás-sorozatában elevenítették fel, Kosztolányi Dezső színpadra alkalmazott és jelentős mértékben átdolgozott Shakespeare-fordításaként. Kosztolányi halála után már az *Erzsébet királyné* című magyar propagandafilm tekinthették meg határon innen és túl a második világháború során, miközben a Nemzeti Színház évadjában *A vihar* volt a karácsonyi műsoron Babits Shakespeare-fordításában (1940. november 30-tól december 28-ig) (HAJDU 1941: 140). Mivel a *Napkelet* egyik korábbi színi kritikája alapján mutat, „a *Téli rege* a vele egyívású *Vihar*-ral ikertestvéri hasonlatosságot”, érthető, amiért a másik új magyar Shakespeare-fordítást is felvették a Nemzeti Színház előző évadtervezetébe. Babits fordítását végül 1939. augusztus 26-án mutatták be a Margitszigeti Szabadtéri Színpadon, Németh Antal rendezésében, a Színművészeti Akadémia 1939. április 23. napján bemutatott délelőtti előadása után: Miranda szerepében Lukács Margittal, akit lényegében Brühildának öltöztettek a zenés-táncos színpadi feldolgozás kedvéért, mint az ősgermán nőideál megtestesítőjét, kétoldalt a keblére fektetett bajoros hajfonattal [6a–6c.] (RÉDEY 1933: 726. Vö. HAJDU 1941: 138; ill. MANDA 2021 [online]).

A *Napkelet* 1933 októberi színi kritikája egyaránt méltatja a magyar újrafordítás édes anyanyelvi tolmácsolását és a színészi alakítás kimagasló teljesítményét, némi kivételtől eltekintve. Ódry játékára vonatkozóan viszont a színi kritikai kimerül a régmúlt időket felelevenítő revegilág öreg királyának jellemzésében (lényegében az Erzsébet-émlékműátadás évfordulóján bemutatott új évadkezdő díszelőadás-sorozat ünnepi keretén belüli, szám szerint összesen hét darab, első bérletes előadásában, 1933. szeptember 15. napja és 1933. október 19. napja között). A történetesen ábrázolt drámai cselekmény alapján, a színész-rendező által alakított és több mint elvakult öreg király:

egész udvarnépe eszelős vaksága *ellen* fog össze, de a jóérzésűeknek vállvetett erőfeszítése sem képes őt ráeszméltetni, hogy a fát önmaga alatt fűrészeli. Már az intonálásban, a vendégbarát heves marasztalásában is szerencsésen megéreztetta a szív őszinteségének hiányát, azután pedig mind rögeszméjének a delphii követség megérkezétségig fokozatosan elharapódzó monomániájában, mind pedig utóbb gyászának szavakon át dúskáló szánom-bánomjában finoman megérezkeltette a léhaságnak is bizonyos árnyalatát s azét az érzékiségét is, mely vele még a vezeklő hangulatában eléjekerülő Perdita szépségére is futólag szemet vetett. (RÉDEY 1933: 726)

A fentiekben is már sokat idézett színi kritika mindemellett az alábbi végkövetkeztetéseket vonja le a színpadi szövegmondás shakespeare-i nyelvezetével és a további felújításokkal kapcsolatban.

A mesestílus megköveteli a vers fokozott tiszteletét s ennek a követelménynek a közreműködők megint csak félig-meddig tettek eleget, kivált a lírai sorok tolmácsolói szürkítették akárhányszor prózává gyönyörű zenéjű, az új fordításban különösen szépen csillogó szövegüket. Kivált a rímeket szeretik a Nemzeti Színházban el-eltüntetni, mintha valami dugdosnivaló volna; pedig varázsával a költő (s a fordító) azért él, hogy ez a hangzasmágia a színpadról is hasson és hódítson. (...) Így is, amit kaptunk s amint kaptuk, méltó a komoly megbecsülésre, az új irányítás alatt

induló évadnak biztató nyitánya s a Nemzeti Színháznak Shakespeare szolgálatában végzett évszázados munkáját kimagaslóan szép eredménnyel gazdagítja. Amit valamennyi felújításról elmondani korántsem lehet, ebből a lelkes és avatott művészi áldozatbemutatásból az édesbús drámai regének színpadi újjáéledése várható. (RÉDEY 1933: 727)

Az 1848–1849-es magyar szabadságharc megtorlási időszaka utáni nemzeti ellenállás nemkívánatos végkifejletének elkerülését áhító és német származású osztrák császárnéről szóló egész estés játékfilmnek szánt magyar „világfilm” alighanem az elvi kérdésekben is ellehetetlenítő állapotokból adódó kezdeti nehézségként értelmezett korabeli ellentétjeinek a feloldására törekedhetett. Mindezt egyértelműen tanúsíthatta a címszavakban összefoglalt magyar nyelvű filmajánló is. Az alapvetően kiegyezéspárti és magyarul beszélő Erzsébet magyar kultúra iránti kifejezett érdeklődése ugyanakkor elképesztően életidegennek tűnhetett a legtöbbek számára: mintha hiába szavalta volna a királyné a fordultatos késleltetés csúcspontjaként Karády hangján Petőfitől a *Szeptember végén* bizonyos költeményrészleteit.

Ferenc József császár fiatal hitvese, Erzsébet királyné kedvelt a nép körében. A leverett szabadságharc után hozzá igyekszik forradalmár Latkóczy tábornok lánya, hogy édesapja érdekében a királyné közbenjárását kérje. Nem sejti, hogy útját a külföldön szervezkedő magyar légió megbízottai segítik. (MAFAB 2021 [online])

A filmet 1940. szeptember 5. napján vetítették először a magyar mozik, gyakorlatilag attól a naptól kezdve, hogy a magyar honvédség átlépte a határt Szatmárnál, Máramarosszigetnél és Nagykarólynál, a magyar kormányzó pedig fehér lován bevonult az észak-erdélyi magyarlakta települések ünnepélyes fogadóbizottsága elé, melyekről a filmhíradók is beszámoltak határon innen és túl. Az 1935-ben alapított Harmonia Filmipari és Filmforgalmi Vállalat Kft. Filmgyártó és Filmkölcsonzó Vállalat saját gyártású filmjének zártkörű díszbemutatóját 1939. november 30. napján tartották meg. A forgalmazási jogokat az első magyar hangosfilm gyár-

tóval megegyező irodai címre bejelentett és viszonylag rövid időn belül létrehozott, mégis csupán 1940. januárjában alakult Imago Filmelőállító és Forgalmahozó Kft. saját gyártmányú filmjeként vetítették, immár a második bécsi döntést követően újonnan visszacsatolt magyarlakta területeken is. Az Erzsébet-kultusz propagandacélú kisajátítása éppúgy egyértelmű a film esetében, mint az 1932 őszi szoboravatást illetően és az egy évvel később bemutatott *Téli rege* bérletes díszelőadásorozata esetében is az volt. Mindezt úgyszintén alátámasztják a magyar „világfilm” végkicsengéseként megjelenített záróképek, amelyben a gödöllői Erzsébet-szobor látható az utóirattal, miszerint, „a magyar nemzet örökké szívébe zárta Erzsébet emlékét” [7a–7d.]. A filmet ugyanakkor az 1941. április 12. napjával a Magyar Királysághoz visszacsatolt Bácskában is játszották minden bizonnyal, többek között Szabadkán, nagy valószínűséggel, amire a szó szerinti szerb tükörfordítás úgyszintén utal a *Kraljica Elizabeta* címmel, hasonlóan a horvát *Carica Elizabeta* címhez, ellentétben a szlovén *Elizabeta Ogrska* címváltozattal, ami viszont az olasz címválasztással egyenértékű, mint „Magyarságföldi Erzsébet”. Mindemelllett a párját ritkító magyar széplélek főszerepében a nyilvánvalóan életvidám honderűt teljes valójában megtestesítő Tolnay Klári játéka alapvetően üdítő jelenségként tölthette be a mozgóképszínházi vásznat. Az általa játszott Latkócy Ida minden tekintetben igazi ellentétpárja a Karády Katalin által alakított Erzsébetnek. A királyné meglehetősen koravén természetű végzet asszonyaként gyakorol alapvetően idegenként ható, ám mégis inkább ismerős és őszinte érdeklődést a magyar forradalmár-tábornok magával ragadó és figyelemreméltó lányához képest. A hűvös távolságtartással bálványozott és egészen feltűnő módon csupán a jövőendő távlatokat fürkésző királyné ugyanakkor rendre maga elé mereng: szoborszerű helytállása olykor meglehetősen tudatos kötelességvállalásnak tűnik. A második világháborús magyar „világfilm” nyíltan felvállalt tanúságtétele egyértelműen a szüntelen igazságkövetelés és a halasztást nem tűrő értékmentés: a kilátástalannak tűnő értékkövetítés reményteli szándéka azonban minduntalan a feszültségoldó hatásadászat erőltetett múltidézésébe fullad. A nemzetvédelmező szentlélekként megtestesült szűzi áldozatvállalása szinte a csodával határos:

az isteni közbenjárások szerencsés véletlenének köszönhetően, maga a végkifejlet is inkább a könnyelmű vakbuzgalommal szórakoztatónak szánt valóságépítés programszerű iskolapéldája. Jávor Pál úgyszintén meggyőző alakítást nyújt a kettős életvitelt folytató gaz csábító mellékszerepében. A magyar történelmi drámaként besorolt későbbi tévéfilm azonban inkább tűnik egyfajta jutalomjátéknak Karády Katalin számára, semmint kétségtelen áltörténelmi vagy történelemhamisító kultúrpolitikai kordokumentum volna. Mindemellett a nemzeti propagandacélok teljesség igényével kivitelezett feltétlen megvalósítása minden bizonynyal az elvárásoknak megfelelően beváltotta a hozzá fűzött reményeket (kétségkívül az elsőfilmes Podmaniczky Félix rendezőmunkájának köszönhetően): a fennmaradt poszterek alapján a filmet a magyar mozik mellett a második világháborúba újonnan belépett Olasz Királyságban is játszották *Elisabetta d'Ungheria* címen, a magyar Szent Koronával hirdetve a néhai királyné kultikus emlékét a mellszoborszerű filmplakáton [7e–7f].

Az Erzsébet-kultusz második világháború során felelevenített hatástörténetéhez azonban hozzátartozik még az Erzsébet Nőiskola egyik korábbi tanárának 1938 őszén megjelent, *Erzsébet királyné* című és „fiatal lányok számára” írt ifjúsági regénye is, amelyben kétszer szerepel a néhai királynéra vonatkozó szerzői utalás, mint „fehér márványszobor”, amikor értesítik trónörökös fia, Rudolf öngyilkosságáról.

Egy fehér márványszobor állt most az udvarmesterrel szemben. (...) A fehér márványszobor még mindig ott áll egyenesen, mereven, szívére szorított kézzel. Szeme a távolba néz, mintha keresne valakit, aki elment, kivel a végtelenség birodalmában sem találkozhatik többé soha. (DÁNIEL 1938: 100, 102)

A párhuzam további érdekessége az 1939 márciusában bemutatott *Prinzessin Wildgang* című osztrák operettfilm, amit később már *Prinzessin Sissy* munkacímen játszottak világszerte, többek között az alábbi tudósítás alapján, miszerint „Erzsébet királyné életének kedves és színpompás epizódja elevenedik meg egy gyönyörű és hangulatos filmmesében.

Gazdag, bűbájos, igazi bécsi film! Főszereplők: Hansi Knotek, Paul Hörbiger, Gerda Maurus és a bűbájos kis Traudi Stark" (a német *Die kleine Prinzessin*, az olasz *La collana della principessa*, a görög *I prigipissa tou ippodromiou*, továbbá a magyar *Erzsébet hercegnő – Sissy* címen) (TMU 1940: 4). A második világháborús osztrák és magyar Erzsébet-filmek háttéréhez azonban hozzátartozik az *Erzsébet* című magyar operett, amely alapján elkészült végül a magyar *Erzsébet királyné* film is (melynek címszerepét eredetileg Bajor Gizi játszotta volna) (DM 1939: 3. Vö. PÁH 1939: 5). A Kosztolányi halálát követően a rendszerszinten is újraértelmezett modern magyar Erzsébet-kultusz jelentősége ugyanakkor két szempontból tűnik meghatározónak Kosztolányi *Téli rege*-fordítása szempontjából, elsősorban Erzsébet királyné különböző megnevezéseit illetően. A gimnazista Kosztolányi még királynőként hivatkozik Erzsébetre 1900 novemberében (hasonlóan unokatestvéréhez, ifjabb Brenner Józsefhez), ellentétben Dániel Anna ifjúsági regényével, amelyben szám szerint nyolcvanöt alkalommal utal a szerző a kultikus magyar királyné családon belüli becenevére (KOSZTOLÁNYI 1900 – KOSZTOLÁNYI 1938: 58. Vö. KOSZTOLÁNYI 1900 – RÉZ 1996: 774, 1062). Erzsébet valóságsszépítő megnevezése azonban, mint magyar „királynő”, illetőleg mint a szerettei által becézett „Sisi”, mindkét esetben a korabeli magyar kultuszteremtés hatástörténeti megnyilvánulásának egy-egy sokatmondó és árulkodó megnyilvánulása, aminek kifejtése további értelmezést kíván (többek között a városi legendák révén összekapcsolódott magyar Shakespeare-kultusz és a századfordulót követő Erzsébet-kultusz korabeli szakirodalmának részletes áttekintésével).

Erzsébet királyné ma is úgy él a magyar nemzet lelkében és úgy fog élni történelmében, mint mikor először kikötött nálunk a bécsi hajón. Mint a hervadhatatlan jóság szimbóluma. Szobrok, jótékony, kulturális intézmények között őrzi nevét egy iskola, az Erzsébet Nőiskola Leánygimnázium is, melyben az ő nemes, fennkölt szellemében nevelik a jövő leánynemzedékét. (DÁNIEL 1938: 115)

A nemzetközi forrásfeltáró kutatómunkát az ELTE BTK MIKI és a Tempus Közalapítvány támogatja 2019 októberétől 2021 januárjáig, az Erasmus+ és a Campus Mundi felsőoktatási mobilitási és nemzetköziesítési program (EFOP-3.4.2-VEKOP-15-2015-00001) projekt keretében (Szabadka, Kolozsvár, Bécs és London levéltáraiban és könyvtáraiban egyaránt).

Képmellékletek (1902–1910; 1930–1940):

1. *Stróbl Alajos budakeszi Erzsébet-szobrai (1902–1910).*

a. *Erzsébet királyné-émlék a Jánoshegyen (1902).* = FSZEK (2020/SA1): *Erzsébet királyné-émlék a Jánoshegyen.* In HUNGARICANA [online], 2020. 09. 16. <https://gallery.hungaricana.hu/hu/BudapestGyujtemeny/1054557/?list=&img=0>

b. *Erzsébet királyné szobra a svábhegyi erdőben (1906).* = FSZEK (2020/SA2): *Erzsébet királyné szobra a svábhegyi erdőben [Fénykép].* In HUNGARICANA [online], 2020. 09. 16. <https://gallery.hungaricana.hu/hu/BudapestGyujtemeny/1054556/?list=&img=0>

c. *A jánoshegyi Erzsébet-tilátó (1910).* = VU (1910): *A jánoshegyi új kilátó-torony – Jelfy Gyula felvételei.* In *Vasárnapi Ujság*, 57. évf. 37. sz. 1910. szeptember 11. 765.

d. *Erzsébet királyné szobra a jánoshegyi kilátótoronyban (1910).* = FSZEK (2020/SA3): *Erzsébet királyné szobra a jánoshegyi kilátótoronyban.* In HUNGARICANA [online], 2020. 09. 16.

<https://gallery.hungaricana.hu/hu/BudapestGyujtemeny/1054558/?list=eyJxdWVyeSI6IChwVWVkeVNVNU5ZPS5hCldWRhcGVzdEd5dWp0ZW1lbnkplGVyenNcdTAWZT-liZXQifQ&img=0>

2. *Erzsébet híd (Budapest, 1903).*

a. *Az Erzsébet-híd építése (1903).* = VU (1903a): *Az Erzsébet-híd.* In *Vasárnapi Ujság*, 50. évf. 41. sz. 1903. október 11. 675–679.

b. *Az Erzsébet-híd átadása (1903).* = VU (1903b): *Az Erzsébet-híd.* In *Vasárnapi Ujság*, 50. évf. 42. sz. 1903. október 18. 703–705.

3. *A Téli rege Szász Károly fordításában (Budapest, Nemzeti Színház, 1903–1907).*

a. *A Téli rege a Nemzeti Színház új betanulásában (1903).* = Nemzeti Színház: *Téli rege.* In *Szöveges és Képes Magyar Színpad. Színházi napilap.* 6. évf. 45. sz. 1903. február 14. 1.

b. *A Téli rege a Nemzeti Színház új betanulásában (1906).* = Nemzeti Színház: *Téli rege.* In *Szöveges és Képes Magyar Színpad. Színházi napilap.* 9. évf. 8. sz. 1906. január 8. 1.

c. *A Téli rege a Nemzeti Színház új betanulásában (1907).* = Nemzeti Színház: *Téli rege.* In *Szöveges és Képes Magyar Színpad. Színházi napilap.* 10. évf. 103. sz. 1907. április 15. 1.

4. *A Téli rege Kosztolányi fordításában (Budapest, Genius, 1930).*

a. *Az újr fordított Téli rege címlapja (1930).* = REGIKONYVEK [online], 2020. 09. 16. <https://www.regikonyvek.hu/kiadas/teli-rege-genius-kiadas>

b. *Az újr fordított Téli rege szennycímlapja (1930).* = REGIKONYVEK [online], 2020. 09. 16. <https://www.regikonyvek.hu/kiadas/teli-rege-2-genius-kiado>

c. *A Téli rege a Nemzeti Színház új betanulásában (1933).* = *A szezon első repréje a Nemzetiben. Kosztolányi Dezső új fordításában felújították Shakespeare Téli regéjét. Sugár Károly. Petheő Attila, Abonyi Géza, Rápolthy Anna (Foto Gyenes).* In *Színházi Élet.* 23. évf. 40. sz. 1933. szeptember 24–30. 22.

5. *A fővárosi Erzsébet-émlékműve (Budapest, Eskü tér, 1932).*

a. *A megkoszorúzott Erzsébet-émlékműszobor (Budapest, Eskü tér, 1932. október 2.).* = FSZEK (2020/ZGy): *Zala György Erzsébet királyné szobra, 1932. október 2. [Fénykép].* In HUNGARICANA [online], 2020. 09. 16. <https://gallery.hungaricana.hu/hu/BudapestGyujtemeny/1046061/?list=&img=0>

- b. *Az átadott Erzsébet-szobor.* = HUNGARICANA [online], 2020. 09. 16. <https://gallery.hungaricana.hu/hu/BudapestGyujtemeny/1054560/?list=&img=0>
- c. *Az Erzsébet-emlékműszobor felállítása.* = HUNGARICANA [online], 2020. 09. 16. <https://gallery.hungaricana.hu/hu/BudapestGyujtemeny/1044255/?list=&img=0>
- d. *Horthy Miklós kormányzó megkoszorúzza az Erzsébet-szobrot.* = HUNGARICANA [online], 2020. 09. 16. <https://gallery.hungaricana.hu/hu/BudapestGyujtemeny/1049619/?list=&img=0>
- e. *A magyar kormányzó és neje az Erzsébet-emlékművel szemben.* = HUNGARICANA [online], 2020. 09. 16. <https://gallery.hungaricana.hu/hu/BudapestGyujtemeny/1049760/?list=&img=0>
- f. *Erzsébet rokonsága a díszvendégek között.* = HUNGARICANA [online], 2020. 09. 16. <https://gallery.hungaricana.hu/hu/BudapestGyujtemeny/1048952/?list=&img=0>
- g. *Erzsébet rokonsága a díszvendégek között.* = HUNGARICANA [online], 2020. 09. 16. <https://gallery.hungaricana.hu/hu/BudapestGyujtemeny/1048953/?list=&img=0>
- h. *Az igazságügyi miniszter beszéde a szoboravatáson.* = HUNGARICANA [online], 2020. 09. 16. <https://gallery.hungaricana.hu/hu/BudapestGyujtemeny/1049581/?list=&img=0>
- i. *Az első sor díszvendégei.* = HUNGARICANA [online], 2020. 09. 16. <https://gallery.hungaricana.hu/hu/BudapestGyujtemeny/1048955/?list=&img=0>
- j. *Az Erzsébet-emlékmű átadása.* = HUNGARICANA [online], 2020. 09. 16. <https://gallery.hungaricana.hu/hu/BudapestGyujtemeny/1046012/?list=&img=0>
- k. *Díszőrség az Erzsébet-szobor mellett.* = HUNGARICANA [online], 2020. 09. 16. <https://gallery.hungaricana.hu/hu/BudapestGyujtemeny/1049766/?list=&img=0>
- l. *Az Erzsébet-emlékmű átadása az Erzsébet-hídról.* = HUNGARICANA [online], 2020. 09. 16. <https://gallery.hungaricana.hu/hu/BudapestGyujtemeny/1046129/?list=&img=0>
- m. *Az átadott Erzsébet-emlékmű.* = HUNGARICANA [online], 2020. 09. 16. <https://gallery.hungaricana.hu/hu/BudapestGyujtemeny/1046184/?list=&img=0>
6. *A Margitszigeti Szabadtéri Színpad Vihar-bemutatója Babits fordításában (1939).* = OSZMI (2021): *A vihar 1939 [Fényképek]*. In *WEEBLY* [online], 2021. 03. 02. <http://misogaeva.weebly.com/shakespeare-szindarabok/category/vihar-1939>
- a. Szörényi Éva és Szabó Sándor.
- b. Prospero: „Jer velem...”; Lukács Margit, Lehotay Árpád.
- c. Miranda: „Hogy nézeget körül...”; Lukács Margit, Lehotay Árpád.
7. *Részletek a filmből (Erzsébet királyné, Imago, 1940).* = *Erzsébet királyné – 1940 – teljes.avi*. In *VIDEA* [online], 2020. 09. 16. <https://videa.hu/video/film-animacio/erzsebet-kiralyne-1940-teljes.avi-PgBm0Y617175p6UK>
- a. *A gödöllői Erzsébet-szobortalapzat:* 1:28:13/1:28:38.
- b. *A gödöllői Erzsébet-szobor alulnézetből:* 1:28:16/1:28:38.
- c. *A gödöllői Erzsébet-szobor szemből:* 1:28:22/1:28:38.
- d. *Zárókép:* 1:28:24/1:28:38.
- e. *Magyar plakátnyomtatvány (1940).* = *Erzsébet királyné*. In *IMDB* [online], 2020. 09. 16. <https://www.imdb.com/title/tt0032446/mediaviewer/rm1010968576/>
- f. *Olasz plakátnyomtatvány (1940).* = *Erzsébet királyné*. In *IMDB* [online], 2020. 09. 16. <https://www.imdb.com/title/tt0032446/mediaviewer/rm4049378305/>

IRODALOM

- ARANY Zsuzsanna 2017. *Kosztolányi Dezső élete*. Budapest, Osiris.
- BORI Imre 1986. *Kosztolányi Dezső*. Újvidék, Forum.

- Ifj. BRENNER József (CSÁTH Géza) – DÉR Zoltán 2007. *Napló (1903–1904)*. Közreadja DÉR Zoltán. Szabadka, Életjel.
- Ifj. BRENNER József (CSÁTH Géza) – DÉR Zoltán 2006. *Napló (1900–1902)*. Közreadja, sajtó alá rendezte és az utószót írta DÉR Zoltán. Szabadka, Életjel.
- BH 1902. Adakozás. *Bácskai Hírlap*, 6. évf. 114. sz. 1902. július 29. 5.
- DÁNIEL Anna 1938. *Erzsébet királyné*. Budapest, Dante.
- DÁVIDHÁZI Péter 1990. „Isten másodszüllöttje”: *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Budapest, Gondolat.
- DM 1940. Időszerű filmhíradó. *Délmagyarország*, 22. évf. 83. sz. 1939. november 26. 3.
- GEROLD László 1990. *Száz év színház*. Újvidék, Forum.
- HAJDU Algernon 1941. A Nemzeti Színház teljes műsora időrendben (1871–1941). *MANDAB* [online], 2021. 03. 02. https://mandadb.hu/tetel/586505/A_Nemzeti_Szinhaz_Teljes_Musora_Idorendben
- HVERDA Mátyás 1900. *Szabadka sz. kir. Város Főgymnasiumának Értesítője az 1899–1900. tanévről*. Szabadka, Krausz és Fischer.
- KÁNTÁS Balázs 2017. Rába György A szép hűtlenek és Józan Ildikó Mű, fordítás, történet című fordítástörténeti monográfiájának rövid szemléleti és elméleti összehasonlítása. Válogatott tanulmányok az irodalomról, művészetről, kultúráról való szabad gondolkodás jegyében. In KÁNTÁS Balázs: *Áthangolás*. Veszprém, Vár Ucca Műhely. 74–81.
- KOSZTOLÁNYI Árpád 1901. *Szabadka sz. k. Város Községi Főgymnasiumának Értesítője az 1900–1901. tanévről*. Szabadka, Krausz és Fischer.
- KOSZTOLÁNYI Dezsőné [HARMOS Ilona] 1938. *Kosztolányi Dezső*. Budapest, Révai.
- KOSZTOLÁNYI Dezső – RÉZ Pál 1996. *Levelek – Naplók*. Egybegyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta RÉZ Pál. Az 1933–1934-es naplót sajtó alá rendezte KELEVÉZ Ágnes és KOVÁCS Ida. Szakmailag ellenőrizte KELEVÉZ Ágnes. *Osiris klasszikusok*. Sorozatszerkesztő DOMOKOS Mátyás. Budapest, Osiris.
- LEHOTAI [KOSZTOLÁNYI Dezső] 1908. Írók ellenségei. *A Hét*, 19. évf. 32/961. sz. 1908. augusztus 9. 519–520.
- MAFAB 2021. Erzsébet királyné (1940). *MAFAB* [online], 2021. 03. 02. <https://www.mafab.hu/movies/erzsebet-kiralyne-262202.html>
- MANDA 2021. 1939/1940-es évad műsora, Nemzeti Színház. *MANDAB* [online], 2021. 03. 02. https://mandadb.hu/tetel/398085/19391940es_evad_musora
- MKOF 1900. *Magyar Minerva*. A magyarországi múzeumok és könyvtárak czimkönyve. Közrebocsátja a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőisége. I. évfolyam. Budapest, Athenaeum.
- NS 1935. Bemutató előtt. Szent István-éji álom... *Nemzeti Sport*, 27. évf. 232. sz. 1935. november 25. 10.
- NS 1936. Nem lehet kiismerni... *Nemzeti Sport*, 28. évf. 9. sz. 1936. január 14. 8.
- PÁH 1939. Színház. *Pápai Hírlap*, 36. évf. 21. sz. 1939. május 27. 5.
- RAKODCZAY Pál 1898. Shakespeare-tanulmányok IV. Téli regé. *Színészek Lapja*, 16. évf. 15. sz. 1898. május 31. 4–7.
- RÉDEY Anna 1933. *Erzsébet királyné*. Budapest, Dante.
- SOMFAY Örs 2012. *Az I. világháború magyar vonatkozású költéri, valamint közösségi hősi emlékei és ezek adatbázisa*. Doktori disszertáció. Budapest, PPKE BTK.
- SZÁSZ Károly 1871. Csokonai szobrának leleplezésére. (Debreczen, 1871. okt. 11.) 40 arany pályadíjat nyert költemény. *Vasárnapi Ujság*, 18. évf. 42. sz. 1871. október 15. 522.

- SZEGEDY-MASZÁK Mihály 2010. *Kosztolányi Dezső*. Pozsony, Kalligram.
- SZILÁGYI Zsófia 2017. *Az éretlen Kosztolányi*. Budapest, Kalligram.
- SZ 1895a. Irodalom és művészet. Színház. *Szabadság*, 18. évf. 5. sz. 1895. január 30. 3.
- SZ 1895b. Irodalom és művészet. Színház. *Szabadság*, 18. évf. 47. sz. 1895. november 20. 3.
- SZV 1893/AJ. Különfélék. Az Arany-szobor leleplezése. *Szabadka és Vidéke*, 1. évf. 14. sz. 1893. május 21. 4.
- SZV 1893/H1. Melléklet. A budai honvédszobor leleplezése. *Szabadka és Vidéke*, 1. évf. 14. sz. 1893. május 21. 5–6.
- SZV 1893/H2. A budavári honvédszobor leleplezése. *Szabadka és Vidéke*, 1. évf. 15. sz. 1893. május 28. 1–2.
- SZV 1893/FJ. A király szobra Kalocsán. *Szabadka és Vidéke*, 1. évf. 28. sz. 1893. augusztus 27. 4.
- SZV 1893/ZM. Különfélék. Zrinyi szobor. *Szabadka és Vidéke*, 1. évf. 30. sz. 1893. szeptember 10. 4.
- SZV 1893/BG. Különfélék. A Baross-szobor. *Szabadka és Vidéke*, 1. évf. 37. sz. 1893. október 29. 4.
- SZV 1894. Színházi saisonunk. *Szabadka és Vidéke*, 2. évf. 12. sz. 1894. március 25. 4.
- [Toncs Gusztáv – Révfy Zoltán] (1900): *A Szabadkai Községi Ifjúsági Könyvtárának jegyzéke az V – VIII. osztályok számára*. Szabadka, Hirth Lipót és Társa.
- TURBUCZ Dávid 2015a. Horthy Miklós vezérkultusza és a háborús propaganda. In BÓDY Zsombor – HORVÁTH Sándor: *1944/1945: Társadalom a háborúban. Folytonosság és változás Magyarországon. Magyar Történelmi Emlékek*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet. 257–270.
- TURBUCZ Dávid 2015b. Vezérképek, vezérkultuszok a Horthy-korszakban. In KLESTENITZ Tibor – SZ. NAGY Gábor: *Médiatörténeti tanulmányok. Médiatudományi Könyvek*. Budapest, MTA BTK. 235–260.
- TURBUCZ Dávid 2014a. *A sajtó szerepe a Horthy-kultusz építésében. A politikai hatalom elvárásai a magyar állampolgárokkal szemben*. In PAÁL Vince: *A sajtó kultúráközvetítő szerepe 1867–1945*. Budapest, MTA BTK. 99–111.
- TURBUCZ Dávid 2014b. *A Horthy-kultusz 1919–1944. Doktori értekezés*. Eger, EKF.
- VU 1871. Csokonai; Csokonai szobrának leleplezésére; Csokonai költői hatása. *Vasárnapi Ujság*, 18. évf. 42. sz. 1871. október 15. 521–523.
- TMU 1940. Erzsébet hercegnő (Sissy). *Tolnamegyei Ujság*, 22. évf. 83. sz. 1940. november 16. 4.
- VU 1876a. A margitszigeti hid ünnepélyes megnyitása. *Vasárnapi Ujság*, 23. évf. 18. sz. 1876. április 30. 284.
- VU 1876b. A Margit-híd. *Vasárnapi Ujság*, 23. évf. 19. sz. 1876. május 7. 293, 295.
- VU 1896a. Az új Ferencz-József-híd. *Vasárnapi Ujság*, 43. évf. 40. sz. 1896. október 4. 669, 672–673.
- VU 1896b. Budapest új hídja. *Vasárnapi Ujság*, 43. évf. 41. sz. 1896. október 11. 678–680.
- VU 1903a. Az Erzsébet-híd. *Vasárnapi Ujság*, 50. évf. 41. sz. 1903. október 11. 675–679.
- VU 1903b. Az Erzsébet-híd. *Vasárnapi Ujság*, 50. évf. 42. sz. 1903. október 18. 703–705.

További tervezett tanulmányok (előkészületben):

I. A századfordulós Erzsébet-kultusz mint az első magyar Téli rege-újrafordítás hatástörténeti háttere

1. Ifjabb Brenner József gyerekkori naplóbejegyzései és egyéb korabeli sajtóközlések alapján

2. Telcs Ede visszaemlékezései mentén

3. Shakespeare Szabadkán, avagy szobor a vásznon (Shakespeare után szabadon)

4. Erzsébet királyné Shakespeare-fordításai nyomában, avagy Kosztolányi Dezső Bécsben

II. Kultuszok között: Kosztolányi és a modern magyar Shakespeare-újrafordítások

1. Az első magyar Romeo és Julia-újrafordítás keletkezéstörténete és fogadtatása

2. Shakespeare a vásznon: az első magyar Szentivánéji álom-újrafordítás sikertörténete

3. Kosztolányi mint *persona non grata*: a sokadik magyar Lear király-újrafordítás bukástörténete

4. Kosztolányi Shakespeare-drámafordításrészeinek újraértelmezési lehetőségei

KÉPMELLÉKLETEK (1902–1910; 1930–1940):

1. a.

1. b.

1. c.

*Budapest. Erzsébet királyné szobra a fánashegy
kilitörvényben (1899 m.). — Denkmal der Königin
Elisabeth im Aussichtsturm am Johannisberg. —*

1. d.

A HÍD A ORELLÉRT-HÉVY OLDALÁRÓL NÉZVE.

2. a.

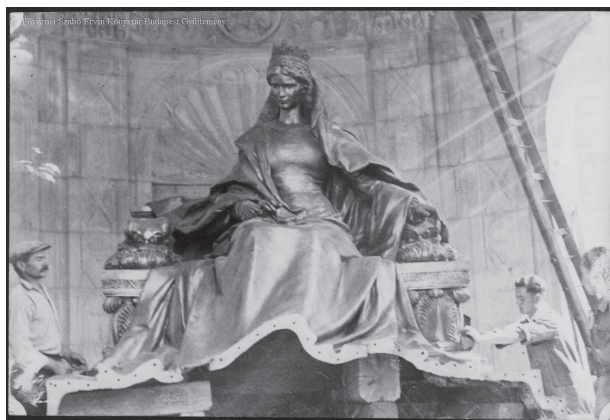
4. c.

5. a.

5. b.

5. c.

5. d.

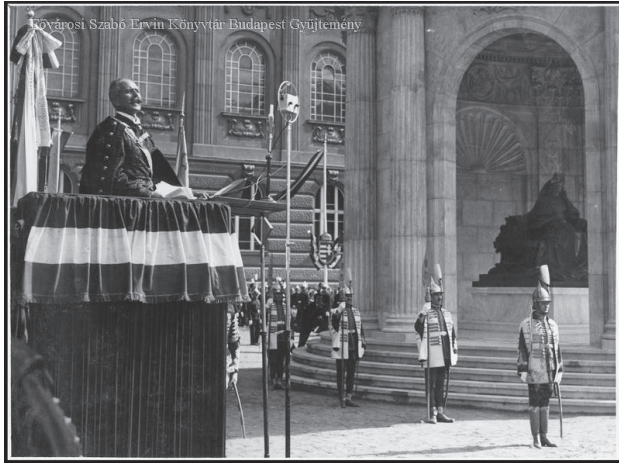
5. e.

5. f.

5. g.

5. h.

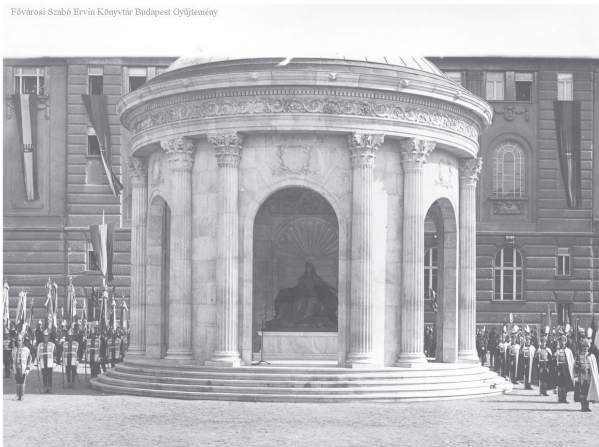
5. i.

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény

5. j.

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény

5. k.

5. l.

5. m.

6. a.

6. b.

6. c.

7. a.

7. b.

7.c.

7.d.

7.e.

7.f.